

ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ

ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ:
ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΙΔΙΟΜΟΡΦΙΑΣ

Ανάτυπο

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΛΕΥΚΑΔΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

Ζ' ΠΑΝΙΟΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
ΛΕΥΚΑΔΑ, 26-30 ΜΑΪΟΥ 2002

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΟΜΟΣ Α'
ΠΡΩΤΟ ΤΜΗΜΑ
ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΑΘΗΝΑ 2004

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης

ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ:
ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΙΔΙΟΜΟΡΦΙΑΣ

Μια σοβαρή όσο και επίμονη άποψη στην ελληνική ιστοριογραφία υπογραμμίζει την ιδιομορφία της Επτανήσου ως χώρου της συνάντησης των πνευματικών παραδόσεων και των τρόπων ζωής και δημιουργικής έκφρασης της Ανατολής και της Δύσης, ως χώρου δηλαδή «πολιτισμικών προσμείξεων»¹. Η συνάντηση αυτή του ελληνικού και του οθνείου, η ώσμωση και η συναίρεση των πολλαπλών παραδόσεων έχουν ερμηνευθεί ως συντελεστές της εξαιρετικής δημιουργικότητας της Επτανήσου κατά τη διαδρομή των νέων χρόνων στις σφαίρες των τεχνών και της πνευματικής δημιουργίας. Η Επτάνησος σ' αυτό το ερμηνευτικό ιστοριογραφικό σχήμα θεωρείται η «γέφυρα» μεταξύ Ανατολής και Δύσης, η «πύλη» της Ευρώπης για την καθ' ημάς Ανατολή. Ορισμένοι από τους εγκριτότερους εκπροσώπους της ελληνικής ιστοριογραφίας από τον Σπυρίδωνα Λάμπρο² ως τον Διονύσιο Ζακυθινό³ εξαιρούν την ιδιάζουσα αυτή θέση της Επτανήσου στην ελληνική παιδεία και η άποψη αυτή έχει πλέον αποβεί στοιχείο του κεκτημένου της ελληνικής αυτοσυνείδησης. Ως κορυφαία στιγμή και εκδήλωση της πολιτισμικής ιδιοτυπίας της Επτανήσου θεωρείται συχνά η επτανησιακή ποιητική σχολή. Η έξαρση του λυρισμού και η διαμόρφωση του ποιητικού

Στην παρούσα μελέτη χρησιμοποιούνται οι βραχυγραφίες:

Legrand, *B.I.* =Emile Legrand, *Bibliographie Ioniennne*, επιμ. Hubert Pernot, τ. I-II, Παρίσι 1910.

A.S.V. =Archivio di Stato di Venezia.

1. Η πατρότητα του όρου ανήκει στον Σπύρο Ασδραχά, ο οποίος δοκιμάζει να αποδώσει στα ελληνικά την έννοια της *acculturation*, τη συνύφανση δηλαδή διαφορετικών πολιτισμικών παραδόσεων που καταλήγει στη διάπλαση νέων πολιτισμικών μορφωμάτων.

2. «Η ιστορική σχολή της Επτανήσου», *Νέος Ελληνομνήμων* **IB'** (1915), 319-347.

3. «Αι ιστορικάί τύχαι της Επτανήσου και η διαμόρφωσις του Επτανησιακού πολιτισμού», *Πρακτικά του Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου*, τ. Β', Αθήνα 1969, σ. 357-380 [=Του ίδιου, *Μεταβυζαντινά και Νέα Ελληνικά*, Αθήνα 1978, σ. 370-391].

ιδιώματος του σύγχρονου ελληνισμού που εκπορεύεται από τη Ζάκυνθο, τη Λευκάδα και την Κέρκυρα και εδράζεται στη μετάγγιση των ευρωπαϊκών ποιητικών σχημάτων στην καθομιλουμένη νεοελληνική για να εκφραστεί κυρίως ο πόθος της ελευθερίας και η βίωση της νεωτερικότητας από την ελληνική ευαισθησία, έχουν αποκτήσει στον ελληνικό πολιτισμικό στοχασμό σχεδόν τελεολογική υπόσταση.

Δεν νομίζω ότι πολλοί θα διαφωνούσαν με τη γνώμη ότι αυτή η τελεολογική ερμηνεία και η θεωρία για την ιδιομορφία της Επτανήσου στην οποία εδράζεται, αποτελούν ιστοριογραφικές θεωρήσεις ώριμες πλέον για κριτικότερη στάθμιση, κυρίως από τη σκοπιά της ιστορικότητας των αξιωματικών τους παραδοχών. Μια μέθοδος για να επιχειρηθεί αυτή η επανεκτίμηση μέσα στα ιστορικά συμφραζόμενα της Επτανήσου θα εδραζόταν σε συγκριτική λογική και θα διελάμβανε τόσο τη διαχρονική θέωρηση άλλων δημιουργικών στιγμών με τις οποίες εκδηλώνεται η πολιτισμική ιδιομορφία των νήσων του Ιονίου όσο και τη συγχρονική εξέταση παράλληλων και συγκρίσιμων περιπτώσεων στις οποίες εκδηλώνονται φαινόμενα «πολιτισμικών προσμείξεων». Αυτός ο τρόπος προσπέλασης στο ζητούμενο της ιστορικής κριτικής θα μας οδηγούσε στο κατ' εξοχήν προϊόν της επτανησιακής πολιτισμικής ιδιοτυπίας, τον Επτανησιακό Διαφωτισμό.

Η έννοια των πολιτισμικών προσμείξεων είναι χρήσιμη ως αναλυτικό εργαλείο διότι πρώτον προσφέρεται για την εμπειρική μάλλον παρά για την αξιολογική περιγραφή των φαινομένων του πολιτισμικού συγκρητισμού· δεύτερον διότι διευκολύνει την ανάπτυξη προβληματισμού ως προς τις κοινωνικές προϋποθέσεις των προσμείξεων, που στην επτανησιακή περίπτωση αναγκαστικά πρέπει να θεωρούνται ως συνάρτηση της αυστηρής φεουδαλικού τύπου κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Η φεουδαλική δομή της κοινωνίας των νήσων διευκόλυνε την ένταξη της ανώτερης κοινωνικής ομάδας, της γεωκτητικής νησιωτικής αριστοκρατίας, στην παιδεία των κυριάρχων ενώ καθήλωνε την αγροτική μάζα του πληθυσμού στην ελληνόφωνη παράδοση και νοοτροπία της Ορθόδοξης Ανατολής. Έτσι η φεουδαλική δομή της επτανησιακής κοινωνίας θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι δημιουργούσε την κοινωνική δυναμική των πολιτισμικών προσμείξεων εφόσον καθιστούσε τη συνάντηση των πολιτισμικών παραδόσεων εφικτή, με τη διατήρηση αφενός της Ορθόδοξης παρακαταθήκης του πληθυσμού και αφετέρου με τη διάνοιξη διαύλων επικοινωνίας και ενσωμάτωσης στον πολιτισμό της Δύσεως. Οι πολιτισμικές συναίρέσεις που προέκυψαν εκφράστηκαν χαρακτηριστικά στην αρχιτεκτονική, τη ζωγραφική και τη μουσική της Επτανήσου και στις λογοτεχνικές παραδόσεις των νησιών. Αυτό υπήρξε το πολιτισμικό πλαίσιο του Επτανησιακού Διαφωτισμού.

Εντός των ιστορικών συμφραζομένων της Επτανήσου ο Διαφωτισμός θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι αποτελεί τη σύνθεση των αναβαθμών του «επι-

στημονικού πνεύματος», που σύμφωνα με τον Διονύσιο Ζακυθινό χαρακτηρίζει τον επτανησιακό πολιτισμό από τα μέσα του δεκάτου εβδόμου αιώνα⁴. Χρησιμοποιώ τον όρο αναβαθμοί για να δηλώσω δύο κυρίως χαρακτηριστικά του ιστορικού φαινομένου που θα δοκιμάσω να περιγράψω: Πρώτον τη μακρά διάρκειά του μέσα στο χρόνο και τη συνάρθρωσή του με προγενέστερες και μεταγενέστερες φάσεις της πολιτισμικής ιστορίας της Επτανήσου· δεύτερον τη λειτουργία του ως αγωγού της ενσωμάτωσης των αναζητήσεων και των προτεραιοτήτων της ευρωπαϊκής παιδείας στην επτανησιακή πολιτισμική εμπειρία. Και στη δεύτερη αυτή διάσταση του φαινομένου πρόκειται περί αναβαθμών, γεωγραφικών μάλλον παρά χρονικών: η επτανησιακή παιδεία φτάνει στα ρεύματα της Ευρώπης και ενσωματώνει τον Διαφωτισμό που εκπορεύεται από τα παιδευσιακά κέντρα της Βορειοανατολικής Ευρώπης διαμέσου της ένταξης της στη σφαίρα της πολιτικής κυριαρχίας της βενετικής πολιτείας, διά της συνακόλουθης ανάπτυξης οργανικών κοινωνικών, οικονομικών και πολιτισμικών δεσμών με τον ιταλόφωνο κόσμο και διά των μορφών κινητικότητας, φυσικής και παιδευτικής, που καθιστούσαν δυνατές αυτές οι πολιτικές και πολιτισμικές εντάξεις.

Η θεώρηση των εκδηλώσεων του Διαφωτισμού εντός αυτού του *ipso facto* προ-εθνικού περιβάλλοντος καθιστά μεθοδολογικά νόμιμη τη συνεξέταση των φορέων του και των ιδεών τους ανεξάρτητα από το γλωσσικό όργανο στο οποίο εκφράστηκαν. Στο πλαίσιο αυτό η κινητικότητα, γεωγραφική και εκπαιδευτική, και η απουσία κάθετων και στεγανών εθνικών εντάξεων, καθιστά επίσης νόμιμη τη συμπερίληψη στον Επτανησιακό Διαφωτισμό και όσων επτανησίων λογίων έδρασαν κυρίως εκτός του χώρου του Ιονίου, αλλά συνέτειναν στην παρουσία της επτανησιακής λογιοσύνης στους κόλπους του ευρύτερου πολιτισμικού χώρου ιταλικής γλωσσικής έκφρασης, στον οποίο η βενετική κατοχή είχε εντάξει τις νησιωτικές κοινωνίες. Θα μπορούσε μάλιστα να παρατηρηθεί ότι οι εντάξεις που συνθέτουν το ευρύτερο αυτό πολιτισμικό μόρφωμα το οποίο παρά τον γεωγραφικό και πολιτικό κατακερματισμό συνέχεται από το ενιαίο γλωσσικό του όργανο, συνιστούν μια καλή περίπτωση εκδήλωσης του Διαφωτισμού σε «περιφερειακό πλαίσιο»⁵.

4. Δ. Α. Ζακυθινός, *Μεταβυζαντινά και Νέα Ελληνικά*, ό.π., σ. 386-389.

5. Για το μεθοδολογικό ζήτημα της ένταξης των εκδηλώσεων του Διαφωτισμού σε συγκεκριμένα πολιτισμικά πλαίσια, ζήτημα από το οποίο ανακύπτει η προβληματική κατά πόσον επιβάλλεται να ομιλούμε για «εθνικά» ή «γλωσσικά» ή ακόμη απλούστερα «περιφερειακά» πλαίσια, ας μου επιτραπεί να υπενθυμίσω όσα σημειώνονται στις προγενέστερες εργασίες μου: «Συγκριτικές προσεγγίσεις στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα 1995, σ. 567-577 και *Enlightenment, Nationalism Orthodoxy. Studies in the*

Ένας περαιτέρω γεωγραφικής υψής αναβαθμός στον προσδιορισμό του χαρακτήρα του Επτανησιακού Διαφωτισμού υπήρξε η θέση του ως αγωγού των συναφών ιδεών, που εξελληνίζονται γλωσσικά στον χώρο της Επτανήσου, προς την καθ' ημάς Ανατολή, προς την ελληνική παιδεία του οθωμανικού χώρου. Αυτές οι πολύπλοκες και πολυεπίπεδες οριοθετήσεις και αλληλοπεριχωρήσεις, χρονικές, γεωγραφικές και πολιτισμικές συνθέτουν την ιστορική υποδομή του φαινομένου του Επτανησιακού Διαφωτισμού.

Ο Διαφωτισμός υπήρξε κυρίως φαινόμενο πνευματικής εκκοσμίκευσης, που εκφράζεται με την τόλμη της χειραφέτησης από τις λογής αυθεντίες. Αυτή η πνευματική τόλμη τείνει να γίνεται κατανοητή ως ρήξη και ανατροπή, ως μορφή ιστορικής ασυνέχειας. Μπορεί όμως η μετάβαση προς νέες μορφές πνευματικής εμπειρίας να γίνεται και σταδιακά, με τους αναβαθμούς στους οποίους αναφερθήκαμε, και η χειραφέτηση να συντελείται με μεγαλύτερη βεβαιότητα μέσα από τη συναίρεση και τη συνύπαρξη διαφορετικών αλλά παραπληρωματικών παραδόσεων. Η εντύπωση που αφήνει η μελέτη της επτανησιακής εμπειρίας μας οδηγεί προς την αντίληψη της πολιτισμικής μετατόπισης ως μορφής οργανικής ανάπτυξης μάλλον παρά ως γεωλογικού ρήγματος, χωρίς αυτό να μειώνει τη σημασία των φαινομένων της κίνησης και της αλλαγής. Αυτή η οργανική ανάπτυξη υπήρξε προϊόν της ενσωμάτωσης της Επτανήσου, διά της βενετικής κυριαρχίας, στον πολιτισμό του Αδριατικού χώρου, πολυπολιτισμικό στη σύνθεσή του αλλά συνεκτικό στην παιδεία και τις πολιτικές του αξίες. Με επίκεντρο τη Βενετία και με καθοριστική δυναμική τους τρόπους με τους οποίους η Γαληνοτάτη μέσα στο λυκόφως της μακράς ιστορίας της πολιτειακής της αυτοτέλειας, επιχειρεί να ενσωματώσει τη νεωτερικότητα στην παιδεία και την πολιτική ζωή της συρρικνωμένης αυτοκρατορίας της, ο πολιτισμός αυτός της Αδριατικής που επεκτείνεται νότια στο χώρο του Ιονίου, δοκιμάζει να προσαρμόσει τον Διαφωτισμό στα δεδομένα της βενετικής αυτοκρατορίας του δεκάτου ογδόου αιώνα⁶. Ενδεικτικό των ιδεολογικών προθέσεων αλλά και των μηχανισμών με τους οποίους προσδοκούσε η Βενετία να εμφυτεύσει την νεωτερικότητα στις κτήσεις της στην ανατολική ακτή της Αδριατικής υπήρξε η σκέψη για την ίδρυση ανώτερης σχολής στη Ζάρα με προορισμό την εκπαίδευση της νεολαίας των ευγενών της Αλβανίας και της Δαλ-

Culture and Political Thought of Southeastern Europe, Aldershot 1994, Μελέτες I και XIV, σ. 1-4.

6. Για την παρακολούθηση των διαδρομών του Διαφωτισμού στη Βενετία κλασική αφετηρία προσφέρει ο Franco Venturi, *Settecento riformatore. Da Muratori a Beccaria*, Τορίνο 1969, σ. 272-299· *Settecento riformatore II: La chiesa e la repubblica dentro i loro limiti 1758-1774*, Τορίνο 1976, σ. 101-162 και ιδίως *Settecento riformatore V-2: La Repubblica di Venezia (1761-1797)*, Τορίνο 1990.

ματίας⁷. Το πρόγραμμα σπουδών «*nei primi elementi della Grammatica, nella Umanità, nella Rhetorica, nella Filosofia moderna, e nell'Istituta*»⁸ ουσιαστικά κατόπτιζε το πνεύμα του Διαφωτισμού, όπως αυτό έγινε αντιληπτό στον Αδριατικό χώρο και συνεπώς μας αποκαλύπτει και το πνευματικό περίγραμμα της υποδοχής της νεωτερικότητας στον χώρο του Ιονίου. Η ύστατη αυτοκρατορική ιδεολογία της Βενετίας εκφράστηκε με μεταρρυθμιστικές πρωτοβουλίες που είχαν μεταξύ των επιπτώσεών τους την εμφάνιση εθνικών προσδιορισμών και αποσαφηνίσεων στο εθνογραφικό μωσαϊκό της Δαλματίας. Πρόσφατα η ιστορική έρευνα έχει κατορθώσει να αναδείξει αυτά τα ζητήματα σε σχέση με τις κοινωνίες της ανατολικής ακτής της Αδριατικής⁹. Ο Επτανησιακός Διαφωτισμός ως συνιστώσα του Αδριατικού Διαφωτισμού στον οποίο τον εντάσσει η πολιτισμική ιδιομορφία, ο συγκρητισμός δηλαδή της κοινωνικής και πνευματικής εμπειρίας της Επτανήσου, θα μπορούσε ν' αποτελέσει πεδίο μελέτης για τη δοκιμασία και διεύρυνση αυτής της ερμηνευτικής προσέγγισης.

Για να περιγραφεί, να οριοθετηθεί και να σταθμιστεί ως ιστορικό φαινόμενο και για να μπορέσει να θεθεί σε ερμηνευτική προοπτική ο Επτανησιακός Διαφωτισμός χρειάζεται να θεωρηθεί σε πολλαπλά επίπεδα. Θα περιοριστώ στην επισήμανση τεσσάρων επιπέδων, επί των οποίων, κατά τη γνώμη μου, είναι αναγκαία η θεώρηση των φαινομένων της πνευματικής ιστορίας για να αναδειχθεί η πυκνότητα και η ευρύτητα του Επτανησιακού Διαφωτισμού. Τα τέσσερα αυτά επίπεδα αναφέρονται: α) στην προσωπογραφία· β) στο φάσμα των ιδεών· γ) στην περιοδολόγηση· και δ) στην υπέρβαση του Διαφωτισμού στον ιστορικό χώρο του Ιονίου.

Σε *προσωπογραφικό επίπεδο* και η απλή παράθεση των ονομάτων των *dramatis personarum* αποκαλύπτει την πυκνότητα του Διαφωτισμού ως πολιτισμικού φαινομένου: σε χρονολογική κατά προσέγγιση τάξη της εμφάνισής τους στο προσκήνιο της επτανησιακής λογιόσυνης θα μπορούσαμε να μνημονεύσουμε τους Αθανάσιο Σκιαδά, Αντώνιο Κατήφορο, Βικέντιο Δαμοδό, Άγγελο Καλογερά, Γεώργιο Χωραφά, τους αδελφούς Χαρβούρη, τον Μάρκο Αντώνιο Κατσαΐτη, τον Γρηγόριο Φατσέα, τον Αγάπιο Λοβέρδο, τον Γεώργιο Βενδότη. Θα ακολουθούσαν οι δύο λαμπροί αστέρες του Διαφωτισμού στην ελληνική παιδεία, ο Ευγένιος Βούλγαρης¹⁰ και ο Νικηφόρος

7. A.S.V., Riformatori dello Studio di Padova, filza 44, φφ. 127^r-138^r, 17 Σεπτεμβρίου 1781.

8. Ο.π., φ. 138^r.

9. Larry Wolff, *Venice and the Slavs. The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford 2001, σ. 319-324, 328-331.

10. Για την πρόσληψη του Βούλγαρη στην παράδοση της επτανησιακής λογιόσυνης, βλ. Ν. Κατραμής, *Φιλολογικά ανάλεκτα Ζακύνθου*, Ζάκυνθος 1890 [β' έκδ. 1997], σ. 382-

Θεοτόκης¹¹, που συμπυκνώνουν με τόσους τρόπους την επτανησιακή εμπειρία και την υπερακοντίζουν μεταβάλλοντας με τη συμβολή τους την εντοπιότητά της σε κοινό κεκτημένο της ελληνικής παιδείας. Ακολουθούν οι εκπρόσωποι του όψιμου Διαφωτισμού στην επτανησιακή λογοισύνη, ο Ιωάννης Λίτινος, ο Αντώνιος Μελίκης, ο εξ «κιοθεσίας» επτανήσιος Νικόλαος Μαυρομμάτης¹², ο Εμμανουήλ Θεοτόκης, ο Στυλιανός Βλασόπουλος, ο

389, που συνοψίζει την παλαιότερη μελέτη του ίδιου, *Ιστορικά διασαφήσεις επί της πατρίδος Ευγενίου του Βουλγάρου, Ζακυνθίου, Ζάκυνθος* 1854. Στη λογική της πρόσληψης του Βούλγαρη από την επτανησιακή λογοισύνη θα μπορούσαν να εγγραφούν και οι δύο κλασικές βιογραφίες που αφιέρωσαν στον «κλεινόν Ευγένιον» δύο άλλοι Επτανήσιοι, ο Παύλος Καλλιγιάς [*Πανδώρα* (1850)] και ο Ανδρέας Παπαδόπουλος-Βρετός (1860). Νεότερη θεώρηση της δράσης του Βούλγαρη στη Ρωσία με ανασκόπηση της προγενέστερης πνευματικής του πορείας βλ. Stephen Batalden, *Catherine II's Greek Prelate. Eugenios Voulgaris in Russia, 1771-1806*, Boulder 1982. Για αποτιμήσεις των φιλοσοφικών και πολιτικών του ιδεών βλ. G.P. Henderson, *The Revival of Greek Thought 1620-1830*, Albany, Νέα Υόρκη 1970, σ. 41-75 και Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Αθήνα 2000, σ. 52-66, 75-76, 178-188, 192-197. Παρά τις ποικίλες αυτές συμβολές και άλλες πιο πρόσφατες ειδικότερες μελέτες, ορισμένες από τις οποίες φωτίζουν λεπτομέρειες των δεσμών του Ευγενίου με την επτανησιακή λογοισύνη [βλ. π.χ. όσα σημειώνουν ο Β. Φονσιέ και η Π. Τζιβάρια για τα μαθητικά τετράδια του Βούλγαρη και τη μαθητεία του στον Ιερεμία Καββαδία, *Ο Ερασιστής* 22 (1999), 80-89 και 23 (2001), 35-47 αντίστοιχα], η απουσία μιας συνολικής μελέτης για τον Ευγένιο Βούλγαρη, την πολυκύμαντη δράση του και το έργο του, ιδίως μια διαπραγμάτευση του πολυεπίπεδου και συχνά αντιφατικού κόσμου των ιδεών του παραμένει αισθητή στη νεοελληνική γραμματεία και αποτελεί τη σαφέστερη ένδειξη της συνθετότητας και της δυσκολίας του θέματος, το οποίο απαιτεί από τον μελετητή τον συνδυασμό εξοικείωσης με πολλούς τομείς της επιστήμης για να προσεγγιστεί με επάρκεια.

11. Εν σχέσει προς την πρόσληψη του Νικηφόρου Θεοτόκη από την επτανησιακή λογοισύνη σημαντικά είναι τα όσα γράφει ο Λαυρέντιος Βροκίνης, *Βιογραφικά Σχεδάρια* [=Κερκυραϊκά Χρονικά XVI (1972)], 267 κ.εξ. Για την επτανησιακή πτυχή της δράσης του Θεοτόκη βλ. Γ. Ν. Μοσχόπουλος, «Νέα στοιχεία για τη Σχολή του Νικηφόρου Θεοτόκη στην Κέρκυρα. (Δάσκαλοι και μαθητές)», *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 3 (1978-1979), 136-163· Αθανάσιος Χ. Τσίτσας, «Δύο ανεπίδοτα γράμματα του λόγιου ιερομονάχου Ιερεμία Καββαδία», *Ελληνικά* 30 (1977-1978), 120-133 και Α. Π. Αρχοντίδης, «Παρατηρήσεις της Propaganda Fide πάνω στην εκπαιδευτική δραστηριότητα του Σχολείου του Νικ. Θεοτόκη στην Κέρκυρα», *Πρακτικά Δ' Πανιωνίου Συνεδρίου*, τ. Β' [=Κερκυραϊκά Χρονικά 26 (1982), 122-129]. Για σύγχρονες θεωρήσεις του θέματος βλ. Gregory Bruess, *Religion, Identity and Empire: A Greek Archbishop in the Russia of Catherine the Great*, Boulder 1977 και Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 66-71, 136-137, 435-436. Ειδικότερα για αξιολόγηση της φιλοσοφικής παιδείας του Θεοτόκη και της σχέσης του με τον Διαφωτισμό, βλ. G. P. Henderson, *The Revival of Greek*, ό.π., σ. 76-78.

12. Ο Βροκίνης πάντως του αφιερώνει μακρά σημείωση μεταξύ των «εν τοις γράμμα-

μαγγιόρος Λουίζης Σωτήρης και οι φορείς του επαναστατικού ριζοσπαστισμού Κωνσταντίνος Σταμάτης, Σπυρίδων Πρεβέτος και Ιωάννης Δονάς. Αυτοί οι επώνυμοι πρωταγωνιστές, των οποίων οι ιδέες μαρτυρούνται από έντυπα κείμενα, μπορούν να απογραφούν ευκολότερα στη σύνθεση της επτανησιακής λογοισύνης του Διαφωτισμού. Κοντά τους όμως θα μπορούσαν να παραταχθούν και αρκετοί άλλοι περί των οποίων η γραμματολογία της Επτανήσου μας πληροφορεί, αλλά των οποίων οι ιδέες μας είναι γνωστές μόνον έμμεσα. Τα Βιογραφικά Σχεδάρια του Βροκίνη, τα φιλολογικά ανάλεκτα του Κατραμή, οι γραμματολογικές και προσωπογραφικές συναγωγές του Τσιτσέλη, του Δε Βιάζη και του Ζώη αποτελούν πραγματικά ορυχεία από τα πλούσια κοιτάσματα των οποίων μπορεί σημαντικά να εμπλουτισθεί η προσωπογραφία του Επτανησιακού Διαφωτισμού. Πέραν από την πινακοθήκη των επωνύμων υπάρχει και ο κόσμος της ανώνυμης λογοισύνης, που την απαρτίζουν κύκλοι φορέων παιδείας που γνωρίζουν τις νέες ιδέες της Ευρώπης μέσω των αγωγών της διδασκαλίας των εκπροσώπων του Διαφωτισμού στα Επτάνησα: π.χ. οι μαθητές του Δαμοδού στην Κεφαλονιά¹³, οι μαθητές του Κατήφορου στη Ζάκυνθο¹⁴ και αργότερα, προς το τέλος του δεκάτου ογδόου αιώνα, την εποχή της έκρηξης του ριζοσπαστικού πνεύματος με την έλευση των δημοκρατικών Γάλλων, τα μέλη των πατριωτικών λεσχών και των «Ιακωβινείων»¹⁵, οι πρωταγωνιστές της επαναστατικής τελετουργίας στα νησιά από την Κέρκυρα ως τα Κύθηρα κατά το έτος 1797¹⁶, ακόμη όσοι αντέγραψαν το επαναστατικό μανιφέστο του Ρήγα¹⁷. Η

σιν, ωραία τέχναις και άλλους κλάδους του κοινωνικού βίου διαλαμπάντων Κερκυραίων» (*Βιογραφικά Σχεδάρια*, ό.π., σ. 207-210).

13. Βλ. Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη, *Ο Βικέντιος Δαμοδός. Βιογραφία-εργογραφία 1700-1754*, Αθήνα 1998, σ. 55-77.

14. Μεταξύ αυτών ο Αντώνιος Κοντονής· βλ. Νικόλαος Κατραμής, *Φιλολογικά ανάλεκτα Ζακύνθου*, ό.π., σ. 394-409.

15. Μεταξύ αυτών και ο Γεώργιος Ρίγκης, «φανατικός ων των Δημοκρατικών αρχών»· βλ. Λαυρέντιος Βροκίνης, *Βιογραφικά Σχεδάρια*, ό.π., σ. 256-259.

16. Τα σχετικά στοιχεία και ονόματα αλλά και τις ιδεολογικές διενέξεις που προκάλεσε η έξαρση των επαναστατικών ιδεών καταγράφει ο Παναγιώτης Χιώτης, *Σειράς ιστορικών απομνημονευμάτων τόμος τρίτος*, Κέρκυρα 1863 (ανατύπωση Νότη Καραβία, Αθήνα 1979), σ. 623-648, 673-729. Ειδικότερα για τα Κύθηρα βλ. Δ. Ανδριτσάκη-Φωτιάδη - Μ. Κ. Πετρόχειλος, *Κυθηραϊκά μελετήματα*, Αθήνα 1982, σ. 53-61.

17. Εκτός από τα τραγούδια του Ρήγα τα οποία κατά τον Π. Χιώτη τραγουδούσαν με ενθουσιασμό οι δημοκρατικοί στα Επτάνησα (Π. Χιώτης, ό.π., σ. 614), ενδιαφέρον στους ίδιους κύκλους προκαλούσαν και οι πολιτικές του ιδέες όπως φαίνεται από την κυκλοφορία χειρόγραφων αντιγράφων του επαναστατικού φυλλαδίου *Νέα Πολιτική Διοίκησης* του 1797. Τεκμήριο σημαντικότητας της κυκλοφορίας των επαναστατικών ιδεών του Ρήγα στα Επτάνησα είναι το «χειρόγραφο των Κυθήρων», που παραδίδει την αυθεντικότερη

επίγνωση της παρουσίας και του ρόλου αυτού του συχνά ανώνυμου πληθυσμού της ιστορίας προσδίδει μια πραγματική ιστορική ενδοχώρα στον κόσμο των ιδεών και εξηγεί, ακριβώς γιατί προσθέτει στο ειδικό τους βάρος, τον ρόλο τους στην πολιτισμική και ιδεολογική αλλαγή. Ας προσθέσουμε σ' αυτούς τους ανώνυμους και άλλους των οποίων γνωρίζουμε τουλάχιστον τα ονόματα: Επτανησίους συνδρομητές βιβλίων¹⁸, τους Επτανησίους φοιτητές του Πανεπιστημίου της Πάδοβας, των οποίων τα ονόματα μας παραδίδουν οι καταγραφές των Αναμορφωτών του Σπουδαστηρίου του Παταβίου¹⁹. Πολλοί επτανήσιοι φοιτητές του Παταβίου μας άφησαν τη μαρτυρία της δεκτικότητάς τους προς τον Διαφωτισμό σε δημοσιεύματα που αποτυπώνουν τις ιδέες και τις κρίσεις τους για ευρύ φάσμα πνευματικών ζητημάτων²⁰. Βλέπουμε ότι η προσωπογραφική μέθοδος αυξάνει τον πληθυσμό που παροικεί στον κόσμο των νεωτερικών ιδεών και ως εκ τούτου προσφέρει ένα στερεότερο κρηπίδωμα επί του οποίου θα ήταν δυνατόν να οικοδομηθούν υποθέσεις για την πυκνότητα των σχετικών φαινομένων.

Ας μετακινηθούμε σε ένα άλλο επίπεδο, εκείνο του *φάσματος των ιδεών*. Στο επίπεδο αυτό θα περάσουμε από τη στάθμιση της πυκνότητας του Επτανησιακού Διαφωτισμού προς τη διαπίστωση του εύρους του ριπιδίου των ιδεών, των ενδιαφερόντων, των περιεργειών και των προβληματισμών. Αν

μορφή του κειμένου του φυλλαδίου του 1797· βλ. Εμμ. Σ. Στάθης, *Το σύνταγμα και ο θούριος του Ρήγα*, Αθήνα 1996 και Ρήγα Βελεστινλή, *Απαντα τα σωζόμενα*, τ. Ε', επιμ. Π. Μ. Κιτρομηλίδη, Αθήνα 2000, ιδίως σ. 21-29.

18. Χαρακτηριστικά αποτυπώνεται η παρουσία Επτανησίων στο χάρτη της «Γεωγραφίας των Συνδρομητών 1749-1821», που συνοδεύει το μελέτημα του Φ. Ηλιοῦ, «Βιβλία με συνδρομητές. Ι. Τα χρόνια του Διαφωτισμού», *Ο Ερανιστής* 12 (1975), 101-179. Τα σχετικά ποσοτικά στοιχεία στον συγκεντρωτικό πίνακα, σ. 172 (Ζάκυνθος), σ. 173 (Κέρκυρα και Κεφαλληνία) και σ. 175 (Λευκάδα).

19. Το σχετικό πληροφοριακό υλικό στις σειρές του A.S.V., *Reformatori dello Studio di Padova*, filze 498-505. Όσοι Επτανήσιοι ήταν κανονικά εγγεγραμμένοι στο Πανεπιστήμιο του Παταβίου, έχοντας καταβάλει τα σχετικά διδάκτρα μπορούν να εντοπιστούν στους σχετικούς καταλόγους του Γ. Σ. Πλουμίδη, «Αι πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Παδούης», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 37 (1969-1970), 260-336 και συμπληρωματικά *Δωδώνη* IB' (1983), 263-281. Πάντως σύγκριση των καταλόγων αυτών με τα στοιχεία που προκύπτουν από τους μνημονευθέντες φακέλους των Αναμορφωτών καθιστά σαφές ότι οι Έλληνες σπουδαστές και μάλιστα οι Επτανήσιοι που παρακολούθησαν μαθήματα στο Πατάβιον χωρίς να εγγραφούν επισημως υπήρξαν αρκετά περισσότεροι. Το συμπέρασμα είναι ενδιαφέρον ιδίως σε σχέση με την επαφή των Επτανησίων με τον Διαφωτισμό, διότι έγινε δυνατό να διευρυνθεί ο κύκλος εντός του οποίου κυκλοφορούσαν οι νεωτερικές ιδέες στην επτανησιακή κοινωνία.

20. Αριστείδης Π. Στεργέλης, *Τα δημοσιεύματα των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Πάδοβας τον 17ο και 18ο αιώνα*, Αθήνα 1970, σ. 67-75, 79-82.

ήταν δυνατόν να επιχειρηθεί μια κάπως συστηματική σύνδεση των προσώπων και των έργων χαρτογραφημένη στη ροή του χρόνου ίσως να μπορούσε να γίνει ορατή μια πρώτη εντύπωση που αποκομίζει ο ιστορικός των ιδεών σε σχέση με τη φορά των ενδιαφερόντων της επτανησιακής λογοισύνης του Διαφωτισμού από την επιστήμη, δηλαδή από την προσπάθεια της εμπειρικής παρατήρησης και συστηματικής απογραφής της γνώσης, προς τη φιλοσοφία. Ο Κατσαΐτης²¹, ο Χωραφάς²², ο Φατσέας²³, οι αδελφοί Χαρμπούρης²⁴,

21. Marco Antonio Cazzaiti, *Geografia in dialogo con moltissime notizie storiche cronologiche*, Βενετία 1738 [=Legrand, *B.I.*, I, σ. 47, αρ. 322]. Τα γεωγραφικά ενδιαφέροντα του Κατσαΐτη αποτυπώνονται και εμπειρικά στην περιγραφή των ταξιδιών του από την Κεφαλονιά στη Σμύρνη· βλ. Μάρκου Αντωνίου Κατσαΐτη, *Δύο ταξίδια στη Σμύρνη, 1740 και 1742*, εισαγωγή-μετάφραση Φίλιππος Κ. Φάλμπος, Αθήνα 1972.

22. D. Giorgio Corafa, *Dissertazione storico-fisica delle cause e delli effetti dell'eruttazioni del monte Vesuvio negli anni 1751 e 1752*, Νεάπολη χ.χ. [=Legrand, *B.I.*, I, σ. 103-104, αρ. 341]. Βλ. Α. Μαζαράκης, *Βιογραφία των ενδόξων ανδρών της νήσου Κεφαλληνίας*, Βενετία 1843, σ. 463-518 και Ηλ. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', Αθήνα 1904, σ. 827-842.

23. Γρηγόριος Φατσέας, *Γραμματική Γεωγραφική*, τ. Α'-Γ', Βενετία 1760. Πρόκειται για ελληνική παράφραση της ιταλικής μετάφρασης του έργου του Patrick Gordon, *Geography anatomized or a compleat geographical grammar*, Λονδίνο 1683· βλ. Γ. Σ. Πλουμίδης, «Ο αρχιεπίσκοπος Φιλαδελφείας Γρηγόριος Φατσέας, 1762-1768», *Θησαυρίσματα* 4 (1967), 85-113 και Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 131-136 και 543 σημ. 12.

24. Ο Μάρκος Χαρμπούρης [Marco Carburì], πτυχιούχος της χημείας του Πανεπιστημίου της Πάδοβας, ασχολήθηκε με τη μελέτη του ναυτίλου, θαλάσσιου μαλακίου που ο ίδιος θεωρεί έντομο και αποκαλεί με την τοπική κεφαλονίτικη ονομασία του «αρμενιστάρν». Σχετική *Lettera sopra una spezie d'insetto marino* απηύθυνε στο βενετό ευγενή Marco Foscarini. Σχετικές πληροφορίες και το κείμενο παραθέτει ο Άγγελος Καλογεράς, *Nuova Raccolta d'Opuscoli*, τ. III, Βενετία 1757, σ. 357-412. Αργότερα ως καθηγητής της χημείας στην Πάδοβα σε συνεργασία με τον αδελφό του Ιωάννη Βαπτιστή, καθηγητή της ιατρικής στο Πανεπιστήμιο του Τορίνου, ο Μάρκος Χαρμπούρης πραγματοποίησε πειράματα για την τήξη των μετάλλων· βλ. Marco Carburì, *Esperimenti sopra il ferro crudo e sopra il ferro malleabile*, Πάδοβα 1780. Οι αδελφοί Χαρμπούρη αλληλογράφησαν για τα πειράματά τους με τον γνωστό εγκυκλοπαιδιστή και εκπρόσωπο του φιλοσοφικού υλισμού βαρόνο D'Holbach ο οποίος τους απάντησε στις 26 Νοεμβρίου 1780 (Legrand, *B.I.*, I, σ. 142, αρ. 456). Τα στοιχεία αυτά θα μπορούσαν να εμπλουτίσουν τις σχετικές αναφορές του Franco Venturi, *Settecento riformatore*, ό.π., τ. V-2, σ. 232, 425 και 432. Τρίτος αδελφός ήταν ο Μαρίνος Χαρμπούρης ο οποίος έγινε γνωστός για την επινοητικότητα του σε ζητήματα μηχανικής, που του επέτρεψε να πραγματοποιήσει το εγχείρημα της μεταφοράς τεράστιου ογκόλιθου από την Φιλανδία στην Αγία Πετρούπολη, όπου χρησιμοποιήθηκε ως βάση έφιππου αδριάντα του Μεγάλου Πέτρου· βλ. *Monument élevé à la gloire de Pierre-le-Grand, ou Relation des travaux et des moyens mechaniques qui ont été*

ο Νικηφόρος Θεοτόκης, εννοείται ως προς τα ενδιαφέροντά του στο πεδίο της θύραθεν παιδείας²⁵, ο Ιωάννης Φραγκίσκος Τσουλάτης²⁶ και ο Αντώνιος Ρωμανός²⁷, συνθέτουν τον όμιλο της επιστήμης· ο Δαμοδός²⁸, ο Αντώνιος Κατήφορος και ο μεταφραστής του Locke Ιωάννης Λίτινος²⁹, απαρτίζουν τον θίασο της φιλοσοφίας. Ο Ευγένιος Βούλγαρης είναι ο τα πάντα πληρών. Παράλληλα ολόκληρη την τροχιά του Επτανησιακού Διαφωτισμού, από τον

employés pour transporter à Pétersbourg un Rocher [...] destiné à servir de base à la Statue équestre de cet Empereur [...] par le Comte Marin Carburì de Ceffalonie, Παρίσι 1777. Βιογραφικές πληροφορίες παραθέτει ο Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμεικτα*, τ. Α', σ. 797-813· βλ. επίσης Ανδρέας Δ. Μαγκλάρας, *Συμβολαί εις την έρευναν και μελέτην των Stampe. Stampe της εκ Κεφαλληνίας οικογενείας Carburì*, Πάτραι 1977. Καλή ένδειξη της ενσωμάτωσης των αδελφών Χαρμπούρη στην παιδεία του ιταλόφωνου Διαφωτισμού είναι και τα σχετικά λήμματα στις βιογραφικές εγκυκλοπαίδειες αφενός του Emilio De Tipaldo, *Biografia degli italiani illustri del secolo XVIII e de' contemporanei*, τ. 8, Βενετία 1841, σ. 57-63 και τ. 9 (1844), σ. 106-109, 194-205 και αφετέρου στο *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 19, σ. 723-727.

25. Κατ' εξοχήν με το έργο *Στοιχεία Φυσικής*, τ. Α'-Β', Λειψία 1766-1767 αλλά και με τα *Στοιχείων Μαθηματικών εκ Παλαιών και Νεωτέρων συνεραισθέντων [...]* τ. Α'-Γ', Μόσχα 1798-1799 και *Στοιχεία Γεωγραφίας*, επιμ. Ανθίμου Γαζή, Βιέννη 1804· βλ. Legrand, *B.I.*, I, σ. 122, αρ. 391, σ. 171-172, αρ. 557 και σ. 199, αρ. 685.

26. Ο Ιωάννης Φραγκίσκος Τσουλάτης (Zulatti) σπούδασε ιατρική και χημεία στην Πάδοβα και ασχολήθηκε με μελέτες ιατρικές (για τον τέτανο, την πανώλη, κ.ά.), αγρονομικές, φαρμακολογικές, αλλά και με την ποίηση: μετάφρασε Κάτουλο και συνέθεσε «ύμνον εις την σύστασιν της Επτανήσου πολιτείας»· βλ. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμεικτα*, ό.π., σ. 625-630 και Emilio De Tipaldo, *Biografia degli Italiani Illustri*, ό.π., τ. 9, σ. 230-234. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το έργο του *Della forza della musica sulle passioni e malattie e del uso medico del ballo*, Βενετία 1787· βλ. Legrand, *B.I.*, I, σ. 163-164, αρ. 529, σ. 180, αρ. 591, σ. 205, αρ. 711. Ο Λάζαρος Μόρδος, στο έργο του *Nozioni miscellanee intorno a Corcira*, Κέρκυρα 1808, σ. 69 χαρακτηρίζει τον Zulatti «pieno di spirito, poeta e medico»· βλ. επίσης F. Venturi, *Settecento riformatore*, ό.π., τ. V-2, σ. 425-426.

27. Βλ. Antonio Romano, *Nuovo metodo di applicare alla Sintesi la soluzione analitica di qualunque problema geometrico*, Βενετία 1793· βλ. Legrand, *B.I.*, I, σ. 161, αρ. 521.

28. Βλ. Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη, *Ο Βικέντιος Δαμοδός*, ό.π., σ. 81-95, 363-379 και Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 50-53.

29. Τον Κατήφορο και τον Λίτινο συνδέει η από κοινού, αν και σε διαφορετικά στάδια, ένταξή τους στην τροχιά της υποδοχής των ιδεών του John Locke στην ελληνική φιλοσοφική παιδεία. Τα φιλοσοφικά αυτά ενδιαφέροντα και την πνευματική σχέση μεταξύ των δύο Ζακυνθίων λογίων επισημαίνει ο αρχιεπίσκοπος Ζακύνθου Νικόλαος Κατραμής, *Φιλολογικά Ανάλεκτα Ζακύνθου*, ό.π., σ. 345-348, 379-381. Βλ. P. M. Kitromilides, «John Locke and the Greek Intellectual Tradition: An Episode in Locke's Reception in South-East Europe», *Locke's Philosophy. Content and Context*, επιμ. G. A. J. Rogers, Οξφόρδη 1994, σ. 217-235, ειδικότερα σ. 222 και 226.

Σκιαδά και τον Κατήφορο³⁰ ως τον Πρεβέτο³¹, τον Δονά³² και τον Λουίζη Σωτήρη³³ διατρέχει ακατάβλητο, δυναμικό, διαρκώς ανανεούμενο, το ενδιαφέρον για την πολιτική, ενδιαφέρον που εκδηλώνεται και με τον λόγο και με την πράξη και συναρθρώνεται σταδιακά στη χαραυγή του δεκάτου ενάτου αιώνα στον οραματισμό της ελευθερίας³⁴.

Στην τροχιά της δράσης αυτής της τελευταίας γενιάς του Επτανησιακού Διαφωτισμού συντελείται, μέσα στη χοάνη της «εποχής των επαναστάσεων» η μετάβαση της επτανησιακής λογοισύνης από την προ-εθνική ένταξη στον περιφερειακό Διαφωτισμό του ιταλόφωνου κόσμου στην ελληνική εθνική ταυτότητα. Έτσι ο οραματισμός της ελευθερίας αποκτά το εθνικό περιεχόμενο, με το οποίο θα κληροδοτηθεί στον επτανησιακό ριζοσπαστισμό, αποβαίνει δηλαδή αίτημα συμμετοχής στο ελληνικό έθνος. Στον οραματισμό της ελευθερίας μετέχει με έναν τρόπο πραγματικά συγκλονιστικό με τη διεκδίκηση της ανθρώπινης χειραφέτησης του γυναικείου φύλου και η Ελισάβετ Μουντζάν Μαρτινέγκου. Η διαμαρτυρία που εκπέμπει στην αυτοβιογραφία της για την αρχέγονη στέρηση των δικαιωμάτων της γνώσης

30. Οι Αθανάσιος Σκιαδάς και Αντώνιος Κατήφορος εντάχθηκαν στο δίκτυο προώθησης των ρωσικών συμφερόντων. Η δραστηριότητα αυτή όμως διέθετε την ιδεολογική νομιμοποίηση της αντιστάσεως προς την οθωμανική ισχύ, σημείο τομής της παλαιότερης βενετικής πολιτικής με τα ρωσικά αυτοκρατορικά σχέδια. Η κινητικότητα που πρόσφερε στους δύο επτανησίους λογίους η εμπλοκή με τη ρωσική πολιτική, πάντως, τους έδωσε σημαντικές ευκαιρίες να εξοικειωθούν με τη φιλοσοφική παιδεία του αιώνα των Φώτων στην περίπτωση του Κατήφορου χάρη σε επισκέψεις στο Αμστερνταμ και στο Βερολίνο (βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 48-50), στη δε περίπτωση του Σκιαδά την ευκαιρία πραγματοποίησης σημαντικών επιστημονικών εγχειρημάτων όπως η έκδοση του καταλόγου των ελληνικών χειρογράφων της Βιβλιοθήκης της Ιεράς Συνόδου της Μόσχας· βλ. *Catalogi duo Codicum manuscriptorum graecorum, qui in bibliotheca Synodali Moscuensi asservantur, anno 1722, mense martio*, Μόσχα 1723 [Legrand, *B.I.*, I, σ. 88, αρ. 297].

31. Ν. Κατραμής, *Φιλολογικά Ανάλεκτα Ζακύνθου*, ό.π., σ. 444-445· Όλγα Κατσιαρδή-Hering, *Η ελληνική παροιμία της Τεργέστης (1751-1830)*, Αθήνα 1986, σ. 294-296, 301, 305, 571.

32. Βλ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Ιωάννης Δονάς Πασχάλης (1761-1839)», *Ο Εραμιστής* 1 (1963), 117-127 και Filippo Maria Pontani, «In margine alla fortuna neogreca del Petrarca e del Tasso», *Lettere Italiane* XX, τχ. 3 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1968), 351-365.

33. Βλ. Εμμ. Πρωτοψάλτης, *Η επαναστατική κίνηση των Ελλήνων κατά τον δεύτερον επί Αικατερίνης Β' ρωσοτουρκικόν πόλεμον*, Αθήνα 1959, σ. 106-109 και Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, «Οι κατήγοροι του ελληνικού γένους και η Απολογία ιστορικο-κριτική του Λουδοβίκου Σωτήρη (1727-1820)», εφ. *Λευκαδίτικη Πνοή*, αρ. φ. 73 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2000).

34. Για το ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Αθήνα 2000, σ. 33-40, 115-117.

και της προσωπικής ελευθερίας από τον γυναικείο πληθυσμό της ιστορίας ως καθολικό αίτημα απελευθέρωσης αντιπροσωπεύει, δεν θα δίσταζα να ισχυριστώ, τη γνησιότερη και πλέον θεμελιώδη εκδήλωση του Διαφωτισμού στους κόλπους της επτανησιακής λογιόσύνης³⁵.

Μια χαρακτηριστική εκδήλωση των πολιτικών ευαισθησιών της επτανησιακής λογιόσύνης του Διαφωτισμού υπήρξε το ενδιαφέρον για τη σύγχρονη ιστορία που κωδικοποιείται στα έργα του Αθανασίου Σκιαδά και του Αντωνίου Κατηφόρου για τον Μεγάλο Πέτρο³⁶ και σε σημαντικές, από τη σκοπιά της ιστορίας των διεθνών σχέσεων, πραγματείες του Ευγενίου Βούλγαρη³⁷ και του Αγαπίου Λοβέρδου³⁸. Μια ιδιαίτερα σημαντική μορφή που εκφράζει με την πολυμέρεια των ενδιαφερόντων του την καθολικότητα του πνεύματος του Διαφωτισμού υπήρξε ο κατά τον Λαυρέντιο Βροκίνη «πολύς» Στυλιανός Βλασόπουλος³⁹. Τα αστρονομικά και ιστοριοδιφικά του ενδιαφέροντα πλαισιώνουν μια πράγματι αξιοπρόσεκτη εμμονή στη νομική και πολιτική σκέψη, εμμονή που προσλαμβάνει συγκεκριμένη έκφραση στο ενδιαφέρον του για πρακτικά ζητήματα διοικητικής και κοινωνικο-οικονομικής υφής με ζητούμενο πάντοτε την επίτευξη βελτιώσεων στη ζωή του επτανησιακού πληθυσμού⁴⁰. Στο πρόσωπο του Βλασόπουλου θα μπορού-

35. Για ευρύτερη ανάπτυξη του ειδικότερου θέματος της σχέσης της Μαρτινέγκου με τον Διαφωτισμό ας μου επιτραπεί να παραπέμψω στην εργασία μου: «The Enlightenment and Womanhood: Cultural Change and the Politics of Exclusion», *Journal of Modern Greek Studies* I (1983), 55-61.

36. Βλ. Αθανάσιος Σκιαδάς, *Γένος, ήθος, κίνδυνος και κατορθώματα Πέτρου του Πρώτου*, Βενετία 1737 [Legrand *B.I.*, I, σ. 96, αρ. 318] και Αντώνιος Κατήφορος, *Vita di Pietro il Grande*, Βενετία 1736. Το έργο του Κατήφορου πραγματοποιήσε έξι εκδόσεις μεταξύ 1736 και 1792· βλ. Φ. Ηλιού, *Προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία. Τα βιβλιογραφικά κατάλοιπα του Emile Legrand και του Hubert Pernot*, Αθήνα 1973, σ. 236 και δύο ακόμη το 1800 και 1806.

37. Βλ. Ευγένιος Βούλγαρης, *Στοχασμοί εις τους παρόντας κρίσιμους καιρούς του κράτους του οθωμανικού*, Λειψία ή Πετρούπολη 1772 και νέες εκδόσεις Κέρκυρα 1851 και 1854. Για τη σημασία του δοκιμίου αυτού, βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Η πολιτική σκέψη του Ευγενίου Βούλγαρη», *Πρακτικά Ε' Διεθνούς Πανιωνίου Συνεδρίου*, τ. Δ', Αργοστόλι 1991, σ. 611-612. Για τη γαλλική μετάφραση του κειμένου και για την κυκλοφορία και τους αναγνώστες του παραθέτει ενδιαφέροντα στοιχεία σε δύο σημειώματα ο Β. Μακρίδης, *Ο Εραμιστής* 22 (1999), 263-270 και 23 (2001), 326-323.

38. Αγάπιος Λοβέρδος, *Ιστορία των δύο ετών 1789-1790*, Βενετία 1791· βλ. Ρ. Μ. Κιτρομηλίδης, «The Identity of a Book. European power politics and ideological motivations in Agaprios Loverdos's *Ιστορία των δύο ετών*», *Θεσσαυρίσματα* 28 (1998), 443-449.

39. Λαυρέντιος Βροκίνης, *Έργα*, τ. Β' [=Κερκυραϊκά Χρονικά, XVII (1973)], σ. 225.

40. Βλ. ιδίως Στυλιανός Βλασόπουλος, *Στατιστικά-ιστορικά περί Κερκύρας ειδήσεις*, μετάφραση-σχόλια Αθανασίου Τσίτσα [=Κερκυραϊκά Χρονικά XXI (1977)]. Η εισαγωγή

σε να θεωρηθεί, χωρίς κίνδυνο ιδιαίτερης υπερβολής και τηρουμένων πάντως των αναλογιών, ότι συναντούμε έναν επτανήσιο Turgot, στον οποίο επιφυλάχθηκε επιπλέον και το προνόμιο να πρωταγωνιστήσει στη σύμπληξη των θεσμών της επτανησιακής πολιτείας⁴¹.

Η θεώρηση των πραγμάτων στο επίπεδο της *περιοδολόγησης* μπορεί να εμπνέει εκ πρώτης όψεως επιφυλάξεις διότι ενέχει το στοιχείο κάποιων συμβατικών παραδοχών και απλουστεύσεων που απαιτεί η διακόσμηση των φαινομένων στην κλίμακα του χρόνου. Οι συμβατικές παραδοχές που συνεπάγεται η διακόσμηση των πραγμάτων πάντως αφορούν κυρίως στο εσωτερικό της περιοδολόγησης. Η ίδια η μέθοδος της περιοδολόγησης συντελεί οπωσδήποτε στην ένταξη και συνάρθρωση των φαινομένων στη ροή του ιστορικού χρόνου και ως εκ τούτου συμβάλλει στην ιστορική κατανόηση και ερμηνεία. Στην περίπτωση του Επτανησιακού Διαφωτισμού η περιοδολόγηση και η ένταξη των φαινομένων που τον απαρτίζουν στη ροή του ιστορικού χρόνου επιτρέπει δύο κυρίως διαπιστώσεις που εμπλουτίζουν, νομίζω με ουσιώδη τρόπο, την κατανόηση της δυναμικής του επτανησιακού πολιτισμού ως προϊόντος προσμείξεων και συναιρέσεων. Πρώτον μας επιτρέπει να διακρίνουμε ένα σημαντικό –αν και κάπως μακρινό– πρόδρομο του Διαφωτισμού στο πρόσωπο του Νικοδήμου Μεταξά, κυρίως λόγω της πρωτοβουλίας του να εισαγάγει το πρώτο τυπογραφείο στην ελληνική Ανατολή, δηλώνοντας έτσι μια πρόθεση που αναγγέλλει τη μελλοντική λογική του Διαφωτισμού⁴². Η δεύτερη διαπίστωση αναφέρεται στους επιγόνους του Διαφωτισμού στην ιστορία της Επτανησιακής παιδείας, την Ιόνιο Ακαδημία, πραγματικό πόλο συσπείρωσης δυνάμεων από όλο το εύρος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού⁴³, και την Επτανησιακή ποιητική σχολή. Τα δύο αυτά κορυφαία επιτεύγματα του επτανησιακού πολιτισμού αναδύονται από αλλη-

του επιμελητή της έκδοσης (σ. ιγ'–λβ') περιλαμβάνει κατατοπιστική επισκόπηση της εργογραφίας του Βλασόπουλου.

41. Για τον Βλασόπουλο βλ. Α. Βροκίνης, *Βιογραφικά σχέδια* [=Κερκυραϊκά Χρονικά XVI (1972)], 186-189 και την ερμηνευτική αξιολόγηση του Ν. Καραπιδάκη, «Ιστορία των δυτικών κυριαρχιών: η παρέκκλιση από την κοινωνική ιστορία στην εθνική», ανακοίνωση στο Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών: *Η ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας (1833-2002)* (υπό έκδοση).

42. Βλ. Evro Layton, «Nikodemos Metaxas, the First Greek Printer in the Eastern World», *Harvard Library Bulletin* XV(1967), 140-168 και πλέον Letterio Augliera, *Libri politica religione nel Levante del seicento. La tipografia di Nicodemo Metaxas primo editore de testi greci nell' oriente ortodosso*, Βενετία 1996, ιδίως σ. 151-168.

43. Η πνοή του Διαφωτισμού είναι αισθητή στην αυθεντικότερη μαρτυρία του πνευματικού κλίματος της σχολής, την *Ιστορία της Ιόνιας Ακαδημίας* του Γεωργίου Τυπάλδου-Ιακωβάτου, επιμ. Σ. Ι. Ασδραχά, Αθήνα 1982.

λουχίες που ανάγονται στη λειτουργία του Διαφωτισμού στην επτανησιακή κοινωνία, μεταλαμπαδεύουν το πνεύμα του και προσαρμόζουν την παρακαταθήκη του στα νέα δεδομένα του δέκατου ένατου αιώνα, ενόσω όμως η Επτάνησος διατηρεί την ιδιομορφία και τη σχετική της αυτοτέλεια ως κοινωνία στο μεταίχμιο Ανατολής και Δύσεως.

Η αναφορά στη λειτουργία του Διαφωτισμού στην επτανησιακή κοινωνία δεν μπορεί βέβαια παρά να επαναφέρει στο προσκήνιο και την περίπτωση του Ανδρέα Λασκαράτου, περίπτωση δραματική που εικονογραφεί τα όρια της δεκτικότητας προς το κριτικό πνεύμα και την ελεύθερη σκέψη. Στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα ο Λασκαράτος τόλμησε να πει ρητά και δημόσια πράγματα που αποτελούσαν ιδιωτικές παραδοχές για τους φορείς του Διαφωτισμού τουλάχιστον από την εποχή του Ευγενίου Βούλγαρη. Όμως οι δημόσιες εκδηλώσεις του κριτικού πνεύματος αναμόχλευσαν συλλογικές επαναπαύσεις, έθεσαν σε αμφισβήτηση ιδεολογικές συμβατικότητες και έφεραν στην επιφάνεια ανασφάλειες που προκάλεσαν κοινωνικό σάλο με θύμα κυρίως την ελευθερία της σκέψης και του λόγου όσων συνιστούν το «άλας της γης». Έτσι, μαζί με την κατακραυγή που προκαλούν το 1856 *Τα μυστήρια της Κεφαλονιάς* μπορεί να θεωρηθεί ότι εξαντλείται και ο Επτανησιακός Διαφωτισμός, ως σχήμα πνευματικής έκφρασης και ως μορφή πολιτισμού στα Επτάνησα. Άλλωστε η επικείμενη ένωση με την Ελλάδα επιφέρει και τη δύση της μακράς εποχής των «πολιτισμικών προσμεϊξέων».

Οι θεωρήσεις μας όμως έχουν ήδη μετατοπιστεί στο τέταρτο επίπεδο, εκείνο της *υπέρβασης* του Επτανησιακού Διαφωτισμού. Η *υπέρβαση* μπορεί να εικονογραφηθεί με τον καλύτερο τρόπο και πάλι με προσωπογραφική μέθοδο. Τρία ονόματα μόνο αρκούν να σηματοδοτήσουν το φαινόμενο της *υπέρβασης*: Γ. Κοζάκης-Τυπάλδος, Π. Βράιλας Αρμένης, Ανδρέας Μουστοξύδης. Μεταξύ των τριών ο Μουστοξύδης υπήρξε οπωσδήποτε ο γνησιότερος φορέας του επιστημονικού πνεύματος του Διαφωτισμού αλλά και οι τρεις συνδέονται οργανικά με την παρακαταθήκη του Διαφωτισμού, την οποία προσαρμόζουν στο πνεύμα της εποχής του ρομαντισμού. Από τον Διαφωτισμό συγκρατούν κυρίως την προβληματική της ελευθερίας, την οποία πλέον αντιλαμβάνονται με τους αποσαφηνισμένους εθνικούς όρους του δέκατου ένατου αιώνα⁴⁴. Αυτή ακριβώς η αντίληψη διερμηνεύεται και

44. Χαρακτηριστική προσαρμογή της φιλοσοφικής παρακαταθήκης του Διαφωτισμού προς τα φιλοσοφικά σχήματα του δέκατου ένατου αιώνα στην επτανησιακή παιδεία θα μπορούσε να θεωρηθεί ο εγελιανισμός του Ι. Μενάγια· βλ. Γεωργία Αποστολοπούλου, *Ο εγελιανός φιλόσοφος Ιωάννης Μενάγιας*, Ιωάννινα 1988, σ. 40-65. Για τον τρόπο με τον οποίο οι φιλοσοφικοί προσανατολισμοί της επτανησιακής λογοισύνης υπαγορεύονται από την περιρρέουσα ατμόσφαιρα του ρομαντισμού βλ. Ρωζάνη Δ. Αργυροπούλου, *Η φιλοσοφική σκέψη στην Ελλάδα από το 1828 ως το 1922*, Α': *Ευρωπαϊκές επιδράσεις και*

στη φορά της πρακτικής τους δράσης που τους αποσπά, μόνιμα τους Κοζάκη-Τυπάλδο και Βράιλα-Αρμένη, με προσωρινό αλλά κρίσιμο τρόπο τον Μουστοξυδά, από την επτανησιακή κοινωνία και τους εντάσσει στην προσπάθεια να συμπληθούν οι θεσμοί του ελληνικού εθνικού κράτους: η ενσωμάτωση αυτή συμβολίζει ακριβώς την υπέρβαση του Επτανησιακού Διαφωτισμού, με τον τερματισμό της πολιτισμικής ιδιομορφίας από την οποία αναδύθηκε. Είναι χαρακτηριστικός ο τρόπος με τον οποίο συντελείται η υπέρβαση του Διαφωτισμού εντός της ιστοριογραφικής γραμματείας που ο Σπυρίδων Λάμπρος αποκάλεσε «ιστορική σχολή της Επτανήσου». Από τη λαμπρή παράδοση των αφηγήσεων που εκφράζουν τη νησιωτική συνείδηση των επιμέρους νήσων του Ιονίου⁴⁵, γραμματολογικό είδος με ορατούς δεσμούς με την παρακαταθήκη του Αδριατικού Διαφωτισμού⁴⁶, η ιστορική

προσπάθειες για μια εθνική φιλοσοφία 1828-1875, Αθήνα 1995, σ. 423-437, 451-473. Για τον Πέτρο-Αρχιμήδη Βράιλα Αρμένη βλ. Βροκίνης, *Βιογραφικά Σχεδάρια*, ό.π., σ. 192-203 και για τον Γ. Κοζάκη-Τυπάλδο βλ. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, Α', ό.π., σ. 696-704.

45. Το ιστοριογραφικό αυτό είδος εγκαινιάζεται αρκετά πρόωγα από τον Andrea Marmora, *Della historia di Corfu*, Βενετία 1672 [=Legrand, *B.I.*, I, σ. 60-61, αρ. 203, ελληνική έκδοση: *Ιστορία της νήσου Κερκύρας*, μετάφρ. Ιωάννου Μάρμορα, Κέρκυρα 1902]. Στο έργο του Μάρμορα στηρίζεται ρητά και το φυλλάδιο του Γεωργίου Βαράγκουλη [Varanguli], *Raccolta di varie notizie concernenti l'isola di Corfu*, Βενετία 1778 [Legrand, *B.I.*, I, σ. 141, αρ. 452]. Ως προς την κερκυραϊκή ιστορία συνεχιστές του Μάρμορα μπορούν να θεωρηθούν τόσο ο λατίνος αρχιεπίσκοπος της νήσου Angelo Maria Querini, *Primordia Corcyrae*, Βριξία 1738 [α' έκδοση 1725· βλ. Legrand, *B.I.*, I, σ. 89, αρ. 300 και σ. 97-98, αρ. 323] όσο και ο Στ. Βλασόπουλος με το έργο «Saggio di statistica dell'isola di Corfu» (βλ. εδώ σημ. 39). Το έργο του Querini μεταφράζει και σχολιάζει ο Ευγένιος Βούλγαρης, *Αι καθ' Ομηρον αρχαιότητες και αι Κερκυραϊκαί αρχαιολογίαι*, Μόσχα 1804. Αντίστοιχη παράδοση τοπικής ιστορίας ως προς τη Ζάκυνθο συνιστούν τα έργα του λατινισκόπου Ζακύνθου και Κεφαλληνίας Balthassar Maria Remondini, *De Zacynthi antiquitatibus et fortuna commentarius*, Βενετία 1756 [Legrand, *B.I.*, I, σ. 168, αρ. 354] και του Παύλου Μερκάτη [Mercati], *Saggio storico-statistico della città ed isola di Zante*, [Ζάκυνθος] 1811 [Legrand *B.I.*, I, σ. 234, αρ. 834]· ως προς την Κεφαλληνία βλ. το έργο των Μαρίνου και Νικολάου Πνιατόρου [Pignatore], *Memorie storiche e critiche dell' isola di Cefalonia*, τ. I-II, Κέρκυρα 1887-1889, έργο γραμμένο στα 1804 από τον ενθουσιώδη οπαδό των γαλλικών επαναστατικών ιδεών Μαρίνο Πνιατόρο, συντάκτη το 1798 του «Λόγου εις την ύψωσιν του δένδρου της ελευθερίας»· βλ. Legrand, *B.I.*, II, σ. 710, αρ. 3547 και Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, Α', ό.π., σ. 530-535· της Λευκάδας τέλος ιστορικός αναδείχθηκε ο Δημήτριος Πετριτσόπουλος, *Saggio storico sulle prime età dell'isola di Leucadia nell'Jonio*, Φλωρεντία 1814 και *Saggio storico sull' età di Leucadia sotto il dominio de Romani e successivi conquistatori*, Βενετία 1824 [Legrand, *B.I.*, I, σ. 240, αρ. 865 και σ. 282, αρ. 1050].

46. Πβ. L. Wolff, *Venice and the Slavs*, ό.π., σ. 46-48, 50-54, για τα ιστοριογραφικά ενδιαφέροντα του «Αδριατικού Διαφωτισμού».

σχολή της Επτανήσου, αφού τα νησιά συγκροτηθούν σε κράτος, συμβάλλει στη συγκρότηση της ίδιας της έννοιας του επτανησιακού ιστορικού χώρου με τη συγγραφή ενιαίων ιστοριών των νησιών⁴⁷. Εντός της «ιστορικής σχολής» της Επτανήσου συντελείται η υπέρβαση του Επτανησιακού Διαφωτισμού κυρίως με Λευκαδίους πρωταγωνιστές, τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο και τον Αριστοτέλη Βαλαωρίτη. Δυναμικοί φορείς του ρομαντικού πνεύματος στην ιστοριογραφία και στη λογοτεχνία ο Ζαμπέλιος και ο Βαλαωρίτης αναπροσανατολίζουν την επτανησιακή λογιόσύνη, της οποίας υπόστρωμα υπήρξε ο Διαφωτισμός, προς τις ιδεολογικές προτεραιότητες της συγκρότησης, στον χρόνο και στον χώρο, της εθνικής κοινότητας του νέου ελληνισμού, στην οποία ο επτανησιακός ριζοσπαστισμός της εποχής τους φιλοδοξεί να εντάξει και την παλαιά γέφυρα Ανατολής και Δύσεως. Η εθνική αποσαφήνιση στις συνειδήσεις, την ιδεολογία, την πολιτειακή υπόσταση σηματοδοτεί και το τέλος του Επτανησιακού Διαφωτισμού, ως προϊόντος του πολιτισμού του Αδριατικού χώρου που αρχικά τον είχε γαλουχήσει.

Paschalis Kitromilides

Septinsular Enlightenment

Summary

The notion of a «Septinsular Enlightenment» invokes the manifestations of Enlightenment culture in the society of the seven islands of the Ionian Sea off

47. Τα σημαντικότερα δείγματα του είδους οφείλονται στον Ερμάγο Λούντζη, *Della condizione politica delle Isole Jonie sotto il dominio Veneto*, Βενετία 1858· *Storia delle Isole Jonie sotto il reggimento dei repubblicani Francesi*, Βενετία 1860· και ιδίως *Della Repubblica Settinsulare libri due*, Βολωνία 1863 [Legrand, *B.I.*, II, σ. 457, αρ. 1978, σ. 486, αρ. 2141 και σ. 515, αρ. 2317]. Για τη σημασία του έργου του Λούντζη βλ. και Ν. Ε. Καραπιδάκης, «Η “ανακάλυψη” της πολιτικής ιστορίας και η εννοιολογική προετοιμασία του Ερμάνου Λούντζη», *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία*, σ. 543-565. Φυσικά η ίδια η έννοια της «ιστορικής σχολής της Επτανήσου», όταν προτείνεται το 1914, ανταποκρίνεται στη λογική της ενσωμάτωσης της τοπικής επτανησιακής ιστοριογραφικής παραγωγής και λογιόσύνης στη γενικότερη εθνική ιστοριογραφία του ελληνικού κράτους το οποίο είχε απορροφήσει την επτανησιακή πολιτεία από το 1864.

the Western coast of Greece but also the presence of intellectuals and scholars originating in the islands –and often moving back and forth between the islands and surrounding mainlands– in broader Enlightenment movements in either the Italian or the Balkan peninsula. By virtue of their centuries-old incorporation in the Venetian empire the seven islands of the Ionian sea (Corfu, Paxi, Levkas, Cephallonia, Ithaca, Zante and Cythera) were integrated in Italian cultural movements as revealed by their local literary tradition, music, painting and architecture. By the eighteenth century the insular societies constituted a southward extension of the «Adriatic Enlightenment» that emanated from Venice to her Dalmatian territories and to her insular Greek possessions. The Adriatic Enlightenment formed a good case of Enlightenment in regional context and recent attempts to trace its impact in Dalmatia provide a suggestive comparative perspective for a reappraisal of its Septinsular dimension.

The manifestations of the Septinsular Enlightenment are examined on four levels. First on a *prosopographical* level an attempt is made to place on the scene of intellectual history the *dramatis personae* who became in a variety of ways the exponents of Enlightenment ideas in the seven islands. A full sense of the prosopographical component will reveal the density and diversity of a movement that unfolded over an extensive period of time. Secondly on the level of the *range of ideas* a systematic screening of Ionian bibliography, made possible thanks to the great bibliographical compendia of Emile Legrand and the conspectus of local literary histories, reveals an overall trend marking eighteenth century Septinsular intellectual production from natural history, geography and science to philosophy. A constant preoccupation with politics and contemporary history is also readily traceable in the sources and easily understandable in view of the international upheavals of the period that provided stimuli for reflection concerning the political future of the Greek people. A third level of analysis concerns *periodization*, the chartering out of intellectual phenomena on the scale of time, especially with an eye to trace the antecedents to the Enlightenment in seventeenth-century initiatives and its multiple legacies in the politics and culture of the nineteenth century. On a final fourth level the analysis traces the *transcendence* of the Septinsular Enlightenment, by considering the new roles assumed by its intellectual heirs in the course of the nineteenth century: whereby they were incorporated into the national culture and institutions of the new Greek kingdom, even before the union of the seven islands with it in 1864. This process marked the end of the Septinsular Enlightenment as a reflection of a pre-national regional culture of the Adriatic world.

